

DİN BİLİMLERİNİN TARİHÇESİ*

Prof. Dr. Jacques WAARDENBURG**

Çev. : Ramazan ADIBELLİ***

1- Başlangıç Dönemi

Daha Antik Çağda iken Yunanlılarda ve Romalılarda, sonra da Ortaçağ'da Araplarda ve Farslarda başka kültürlerin dinleri merak uyandırmış ve o dinlerle ilgili yeni tanımlamaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, gerçek anlamda dinlerin bilimsel ve eleştirel olarak incelenmesi, ancak XVIII. asırda Avrupa'da başlamıştır. O zamandan beri pek çok ülke ve pek çok halklar keşfedilmiş, uzun zamandan beri kaybolmuş kültürlerle ilgili metinler ve belgeler ele geçirilmiş, kısacası hayret verici miktarda yeni bilgiler toplanmıştır.

Aydınlanma Çağı, dinin bir yeniden kavramlaştırılmasının ana hatlarını kabaca çizmiştir. O dönemden itibaren, sadece dinin mutlak hakikatini savunmak veya kendi dinini galip kılma gayesiyle dinle ilgilenilmemekte, aynı zamanda başlangıçta başka kültürlerin dinî olgularının tasviri üzerinde hâlâ kavim merkezci bir yaklaşımla durulmaktadır. Objektif hâle getirilerek din, rasyonel ve tecrübî bir şekilde kavranmaya çalışılmaktadır. Böylece Aydınlanma Çağı ilk aşamada teolojinin bir yan dalı olarak gelişecek bir Din Bilimlerinin**** beşiği hâline gelecektir.

XIX. asır, Avrupa'da, pozitif bilimlerin genel bir gelişmesine sahne olmuştur. Buna paralel olarak o dönemde, kültürlerin ve milletlerin evrensel tarihinin yanında özel tarihini de ele alan bir tarih düşüncenin yeşerdiği görülmektedir. Böylece, din, daha dakîk tarihî araştırmaların konusu hâline gelmektedir. Daha çok mitolojiye yönelmiş olan gencecik bir Din Bilimlerinin iki cereyan — romantizm ve yansıma teorisi— arasındaki çatışmanın çalkantılarına kapılmış olduğunu o dönem görecektir.

Romantizm, dinî ilhamların gayri aklî (hatta tabiat üstü) yönünü vurgulamaktaydı ve onun kökenini, insan ruhunun derinliklerinde aramaktaydı. Bunun neticesinde bir çok araştırmacı, dinî ilhamların anahtarını bizzat kendi tecrübelerinde bulmayı tasavvur etmiştir. Bunlar, hangi din olursa olsun, isterse tarihî ve coğrafi bakımdan çok uzak olsun, onu özel bir dinî duygu teorisinden hareketle anlayabileceklerini düşünmekteydiler. Bu onları, bütün dinî ifadelerin pozitif ve tek amaçlı olduğu, mantıklı olarak da bunların hiç birisinin araştırmacıya ulaşılmaz kalamayacağı neticesine götürmüştür.

Bunun tersine, yansıma teorisi dinî ifadelerin, temelde, aldatıcı vasfını ispat etmeye çalışmaktaydı. Daha sonraları bu yansımalar, özellikle de dinî ifadeleri beslediği düşünülenler, köken ve tabiatını kavramaya çalışan kuramcılara kapı

açmaktaydı. Buna delil olarak, zahmetli hayat şartlarını ve mutlaka mükafatlandırıcı olan dinî tavırların zuhurlarını bir birine bağlayan ilişkiler kolaylıkla zikredilmekteydi. Bu iki düşünce akımı çatışmaktaydı. Dinî tecrübelerin ve genel olarak dinin geçerliliğini bunlardan ilki doğruluyor, ikincisi reddediyordu.

Bu iki tür yaklaşımı karşı karşıya getiren farklılıklara rağmen, iki tavrın her birinde benzer faraziyeler görülebilmektedir. Gerçekten, eğer "romantik" versiyon, dini, sonsuz bir hakikat kılıyorsa, yansıma teorisine gelince o, bu sonsuzluğu insanın araştırmacı kapasitelerine bağlamaktadır. Açık olan şu ki, Din Bilimlerinin ilk tartışmalardaki temel konusunu oluşturan bizzat dinin tabiatıdır.

İki yaklaşımın her birinin savunucuları arasından Alman düşüncesinin iz bırakan simalarından bir kaç tane temayüz etmektedir. Bir taraftan, Friedrich Schleiermacher (1768-1834) ve G.W.F Hegel (1770-1831) din teorilerini teolojik ve metafizik prensiplere dayandırmaktaydı. Diğer taraftan Ludvig Feuerbach (1804-1872) ve Karl Marx (1818-1883) dinin "hakikî" tabiatını ifşa etmek için sosyo-ekonomik bir antropolojiye başvuruydular. Schleiermacher, iç bağımlılık duygusunu dinin özünde var olarak kabul ederken, Marx aksine onda [dinde], maddî bir bağımlılık hâlinin ifadesini görmekteydi. Üstelik Schleiermacher bu duygunun derinleştirilmesinden insanlık için otantik bir müstakbel yolun keşfini ümit ederken, Marx, hayat şartlarının düzelmesinin mutlaka bağımlılık duygusunun kaybolmasıyla neticeleneceğini ve dolayısıyla da maddî yokluklardan doğmuş hayalî bir yapı olan dinin kaybolma noktasına varıp dayanacağını düşünmekteydi.

Din Bilimleri¹ bu tezattan kurtulamamaktaydı. Ancak, bazılarının savunmacı (apolojetik) tercihlerine, diğerlerinin eleştirilerine rağmen araştırmacıların çoğu bu çatışmada ancak nadiren açık bir taraf benimsemiştir. Bu belki de aşırı kapsayıcı yargılardan korktukları içindi.

Araştırmacı çevrelerinin haricinde, bazı felsefî ya da teolojik akımlar tarafından yapılan tercihler açık olarak görünmektedir. Böylece Fenomenoloji ve Liberal Teoloji din savunmacılığı hareketlerini teşvik ederken, Pozitivizm ve Diyalektik Teoloji eleştirel temayüle katılmaktaydı.

Burada arz etmiş olduğumuz şekliyle Din Bilimlerinin ilk adımları, Alman entelektüel tarihininkileriyle birbirine karışmaktadır. Fransa'da daha ziyâde kurumsal din ile laik tavır arasındaki mücâdele, İngiltere'de ise vahyedilmiş din ile tabîî din arasındaki muhalefet hakimdi.

2- Gelişme dönemi

Din Bilimleri, gelişmesini bir çok dış etkilere borçludur. XIX. asrın ortasından bu yana dört araştırma sahasının, özellikle keşif yönünden mümbit olduğu ortaya çıkmıştır. Bunlar, dinler hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirmeye devam etmektedirler. Bu dört araştırma alanı : Fen Bilimleri, Beşerî Bilimler (özellikle Filoloji ve Tarih), Sosyal Bilimler, Derinlikler Psikolojisi ve Parapsikolojidir.

Din Bilimleri, dinî tavırlar ve temsilleri daha iyi anlatmak amacıyla işleyecek olan genel kanunları hemen araştırmaya başlamıştır. Özellikle Doğa Bilimleri, Din Bilimlerine uygulanmış olan teorik modeller sunmaktaydı.

Beşerî Bilimler, Filoloji ve Tarih vasıtasıyla kutsal metinlerin ve genel olarak dinî edebiyatın incelenmesi yolunu açmıştır. Tarihî araştırma kendine has metotlarla donanmış ve Dinler Tarihini, Din Bilimlerinin bir ana dalı hâline getirmiştir. Ancak belirtelim ki tarihî sebeplilik kavramlarında olduğu gibi bütün araştırma metotları da, son asırdan bu yana gözle görülür bir biçimde ilerleme kaydetmiştir. Bugün buna, uygulamalı hermenötiğin yorumlar incelemesini tercihinden öte, araştırma şartlarını ve bizzat araştırmacıların kendi varsayımlarını da gün ışığına çıkarma imkânı sağlayan önemli katkısı eklenmektedir.

Beşerî Bilimler, sanat, din ve edebiyatı, kendiliğinden var olan araştırma sahaları olarak değerlendirmekteydi. Din Bilimleri tarafından yeniden ele alınınca bu tercih, araştırmacıları, inceleme konularını detayları biriktirerekten parçalama yerine, dinlerin bütünü ve daha genel meselelerle ilgilenmeye götürmüştür. Bu, aynı zamanda birçok dine ortak olan meseleleri ortaya çıkaran ve inceleyen karşılaştırmalı bir çalışma imkânı sağlamıştır. Aynı şekilde Beşerî Bilimlerden doğan "anlayış" (Verstehen) üzerine dayanan araştırma akımları, dini, dinî olmayan sebeplerle açıklamayı reddedip bizzat dinî ifadelerin kendilerinden hareketle çalışmayı tercih etmekteydi. O zaman din, müstakil, metafizik, hatta ilahî bir hakikat olarak düşünölmekteydi.

Sosyal Bilimlerin ortaya koyduğu bilgilerin ağırlığı git gide artmıştır. Burada da, inceleme konusunun aşırı sistematik bölümlenmesinden vazgeçerek bir taraftan kültürü ve toplumlari, diğer taraftan bunların tarihlerinin belirli dönemlerinde dinlerin kendi aralarındaki etkileşimlerini anlamak hedeflendiği zaman, yeni bağımlılık şebekeleri görünmüştür. Bu yaklaşımlara birkaç misal vereceğiz. Ancak, K. Marx'ın biraz fazla mekanikçi yaklaşımlarını bilinçli olarak bir kenara bırakacağız.

W. Robertson Smith (1846-1894), törenlerin ve sosyal müesseselerin, dinler bünyesinde oynamış olduğu role dikkatini çeken araştırmacılar arasında sayılmaktadır. Emile Durkheim (1853-1917)'a göre, kolektif temsillerin ferdî temsillerden önce geldiği gibi sosyal davranışlar da ferdî davranışlardan önce gelmektedir. Bu yolda ona, "ilkel" zihniyet hakkındaki çalışmalarında, kolektif temsillerin ferdî telâkkilere ne kadar ağır bastığını gösteren L. Levy Bruhl (1857-1939) katılacaktır. Bu görüş, temelde Fransız Sosyolojisi bünyesinde temsil edilmiştir. Manche ötesi, Anglo-Saxon ülkeler ise, ferdî vicdanların sosyal kurumları etkileyip değiştirmeye muktedir olmaya devam ettiğini gösteren yaklaşımlar geliştirmiştir.

Almanya'da Max Weber (1864-1920), her şeyden önce, beşerî fiillerin ve sosyal davranışların sübjektif tarafını incelemiştir. Weber'in çalışmalarında rasyonellik fikrinin düşünölen sosyal tabakaya oranla değiştiği ve böylece de farklı dinî yönelimler doğurduğu ortaya çıkmıştır. Weber'e göre, dinî fiil esasen, öbür dünya-

ya [Ahiret'e] uzanmayıp, bir anlam atfetmeye çalıştığı bu dünyayla ilgilidir. Bu sıfatla, dinî fiil belli bir rasyonelliği haizdir. Weber, iki tür dinîliği birbirinden ayırt etmektedir: bu dünyada selâmet peşinde koşan kitleler ve selâmetlerini dünyanın haricinde aramayı tercih eden "üstün maharet sahipleri" (Virtuose) denen kitle.

Geçen elli yıl esnasında, Sosyal Bilimler, özellikle ABD'de başlatılan araştırmalarla çok önemli gelişmeler kaydetmiştir.

Son olarak Derinlikler Psikolojisi tarafından elde edilen bilgilerin tesirinden bahsedelim. Henüz R.R. Marett (1866-1943), dinî, duygusal gerilimlerin psişik [zihinsel] planda "cathartique" [yani insanı yaralayan hadiselerin şuur altından hatırlanmak suretiyle dışa atılmasına dayanan psikoterapik] bir etki icra eden, onların yerine geçen sembolik fiillere dönüşmesi olarak değerlendirmekteydi. Avusturya'da Sigmund Freud (1856-1939), dinî temsillerin, libidonun içe itilmesiyle tabu hâle getirilmiş törensel davranışlara dayandığını iddia eden psikanalitik teorisini geliştirmiştir. Aynı zamanda Tanrı'nın temsilleri ile baba motifi arasında büyük bir benzerlik keşfedilmiştir. Böylece, Freud'a göre, dinin menşei ve tarihi, beşeriyetin evrimi esnasında geçirmiş olduğu sarsıntılardan ibarettir. Freudcu ekolden gelen C.G. Jung (1875-1961) bu fikirleri genişletmiştir. Ancak Jung, birçok dinî temsilin, aslında, kişisel olmaktan ziyade, kolektif bir bilinç altıyla ilgili olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece ruh, dinî fonksiyonunu bu kolektif bilinç altının bazı aslî misallerinden [archétypes] almaktaydı. Böyle telakkî edildiğinde din, sadece libidoya münhasır kalmayıp, ruhun derinliklerinde kendileri de aslî misallerden neşet eden müstakil psişik yöntemlerle beslenmekteydi. Jung'a göre, törenler ve doktrinler, kolektif bilinç altının muhtevasını yönlendirmekte ve onları insanın dünyadaki hayatı için verimli kılmaktadır. Neticede, psişik fertleşme kanunları, dinin genel tarih ve ferdî tarihlerdeki gelişmelerinin farkına varılmasına imkân sağlamaktadır.

Zikretmiş olduğumuz bu bir kaç vakıa, Din Bilimlerinin, diğer bilimlerin (tabii, beşerî, sosyal) genel ilerlemesinden, müstakil bir bilim dalı olarak kabul edildikten sonra bile, ne derecede faydalandığını göstermektedir.

3- Özgürleşme Dönemi

İyi bilinmektedir ki Kitâb-ı Mukaddes, Kilise ve Hıristiyan dogmalarının tarihî-eleştirel incelenmesi, XIX. asır bilim adamlarını, geleneksel Hıristiyanlığın iddialarını sertçe eleştirmeye sevk etmiştir. Tarihî deliller eksikliğini ileri sürerek, tenkit, İsa'nın tarihî varlığını şüpheye düşürecek seviyeye ulaşmıştır. Böylece tenkit, Hıristiyan dininin bizzat temellerine saldırmaktaydı. Üstelik, büyük dinler hakkında, mitoloji hakkında ve Hıristiyan dünyayı çevreleyen dinler hakkındaki yeni keşifler, Hıristiyanlığın, neticede diğer dinler arasından bir din olup, gelişmesi bağımsız olmak bir tarafa, başka düşünce sistemlerinin ve başka dinlerin tesiri altında kaldığını da ortaya koymuştur. Kaçınılmaz olarak, yeni Din Bilimleri, üstelik Fen Bilimlerinin müktesebatıyla beslenmiş olarak, geleneksel Hıristiyan inancıyla

mücâdeleye girişmiştir. Tartışma, özellikle "ilim-iman" ihtilafı etrafında odaklaşmıştır.

Din Bilimleri tarafından gün ışığına çıkarılan bilgiler, -hesaba katmak istediği kadarıyla- Teolojii hiç görülmemiş yöntemler oluşturmaya sevk etmiştir. Çoğu zaman, akademisyen çevreler, bu bilgileri uygun olarak karşılamıştır, ama bu, Sistematik Teolojinin neredeyse her zaman, iman adına, onların değerini ve sonuçlarını asgariye indirmeyi engellememiştir. Bu, teolojiyle Din Bilimleri arasındaki uçurumun neden derinleşmeye başlamış olduğunu kısmen açıklamaktadır. Nihâyet, başka teolojik akımlar, Kitâb-ı Mukaddes'e dayalı bilgilere ya da Kilise doktrinine bağlı delillere dayanarak, bu yeni bilgilerin karşısında kulak asmama kararı almışlardır.

Almanya'da Protestan Teoloji iki meseleyi ön plana çıkarmıştır: insanoğlunun dinî vicdan ve istidatları meselesi ve dinler bütünüünün içindeki Hıristiyanlığın yeri meselesi. Böylece, özellikle Alfred Ritschl (1822-1889), dini her şeyden önce etik (ahlakî) bir etkinlik olarak değerlendirmekteydi. Ona göre Hıristiyan iman kapasitesinin, insanı, ahlakî ve manevî bir bağımsızlıkla donatması, Hıristiyanlığın değerli olmasını sağlıyor ve hatta onu diğer dinlerden daha üstün kılıyordu. Otto Pflleiderer (1839-1908)'e göre, Tanrı fikri evrenseldir ve bütün beşeriyet için müşterektir. O, bu varsayımdan hareketle, tecrübî verilerin müşahedesini sâyesinde, "dinî vicdan" kavramını ortaya koymayı ümit etmekteydi. Ernest Troeltsch (1865-1923)'e gelince o, insanda fitrî olarak bulunan bir mutlak ya da ilahî varlık hissinden çıkardığı bir "dinî a priori" kavramını geliştirmiştir. Herkeste müşterek olan a priori [deney öncesi verilere dayanan düşünce, inanç], Troeltsh'a göre tarihî dinlerin gelişmesinin temelini oluşturmaktaydı. Bu dinlerin farklı oluşları sadece a priorinin, farklı psikolojik ve tarihî tahakkuklarından kaynaklanmaktaydı. Bir tarihçi olarak Troeltsch, Hıristiyanlığın, Dinler Tarihindeki yeri ve aynı zamanda onun mutlakiyet iddia etme meselesini büyük bir incelikle sezmiştir. Troeltsch, Hıristiyanlığın etik ve dinî icraatlarını öne sürerek, Hıristiyanlığa, inançta mutlak ve tarihte izafi bir değer tanımaktaydı.

Din Bilimleri, eleştirel araştırmalarının konularının bir kısmını Kitâb-ı Mukaddes'teki metinlerin filolojik ve tarihî incelemelerinden elde etmekteydi. "Dinler tarihi" diye adlandırılan okul (religionsgeschichtliche Schule) bu konuda iyi bir misal teşkil etmektedir. Ancak, XX. asrın ortasına kadar, Din Bilimlerinin büyük meseleleri, Teoloji ve Hıristiyan geleneği tarafından önemli ölçüde şartlandırılmıştır. Daha iyi sınırlandırılmış ve daha az çaplı meseleler, daha tecrübî yaklaşımlara uygun düşmekteydi.

XIX. asır esnasında, mitoloji üzerinde çalışan araştırmacılar, dikkatlerini iki mesele üzerinde yoğunlaştırmışlardır: "Tabiî" denin (yani tabiat tarafından verilen) vahiy ile insanın evrensel ve ebedî olarak telakkî edilen büyük sorgulamaların bazılarında bulunduğu cevapların sembolik söylemi. Din Bilimlerinin kurucularından biri olan Max Müller (1823-1900)'in durumu budur. O zamanlar, dinin, tarihî değerlendirilmesine inanılmaktaydı. C.P. Tiele (1830-1902), bu evrimde, dinin dinî

olmayan unsurlarından kurtulduğu bir tedricî tasfiye sürecini görmekteydi. Nihâyet, tarihî gelişmelerin sorgulanması süreci, kaçınılmaz olarak menşeler meselesine ve buna bağlı olarak dinin özü meselesine sevk etmiştir. Dinlerin karşılaştırmalı incelenmesi, bu durumda, kendini özellikle de, "ilkel" denen dinlerde gelişim ve menşe meselelerine cevap verecek durumda görmekteydi.

Katolik cephede, Din Bilimleri , genelde Felsefeye bağımlıydı. Netice itibariyle Felsefe de Teolojiye varıp dayanmaktaydı. Bu şemaya uygun olarak Wilhelm Schmidt (1868-1954) gibi bir araştırmacıya göre monoteizmin Dinler Tarihindeki yeri ve menşei meselesine tecrübî olarak yaklaşılsa da bu meselenin mutlaka Tanrının tabii olarak bilinmesi olan teolojik meselesi ile ilişkileri bulunmaktaydı.

O dönemde, Teoloji Fakültelerinde, yaşayan dinlerin incelenmesi, Din Bilimlerini bir yan bilim dalı olarak telakkî etmekte olan bir "missiologie" den ibaretti. Dolayısıyla Din Bilimlerinin uzun bir süre bilimsel tabiatlı meseleleri teolojik meselelere bağlanmasının tamamen açıklanabilir olduğu görülmektedir. Üstelik, unutmayalım ki Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Teoloji, Üniversite bünyesinde önemli bir yer işgal etmekteydi ve bu Teolojinin, "liberal" denen kanadı büyük bir zihin açıklığıyla, kültürel düzeydeki meseleler üzerinde çalışmaktaydı. Tabii ki, daha eleştirel yönelimli araştırmacılar, "gölge din olayının" "hakiki" sebeplerini kavramayı hedeflemişlerdir. Ancak bu temayül, Teoloji (İlahiyat) Fakültelerinde hiç, Edebiyat Fakültelerinde ise çok az temsil edilmekteydi.

Teoloji öğrenimi görmüş bazı araştırmacılar, temel Teoloji problemlerini, Din Bilimlerinin araştırmalarıyla birleştiren büyük bir akrabalık bağı bulunmaktadır. Böylece, Nathan Söderblom (1866-1931)'a göre, iki ayırt edici işaret, herhangi bir otantik dini tespit etmeyi mümkün kılmaktadır: kutsala olan saygı ve bundan kaynaklanan mutlak mecburiyet hissi. Bütün dünya dinleri, bu özellikleri taşımaktadırlar ve görünüşte farklı olmalarına rağmen, daha ileri bir seviyede, bir birim (din) oluşturmaktadırlar. Bir cemiyet tarafından ele alınınca bir din, özel ve yegâne bir tarihî gelişim sürecine girmektedir. Böylece, mistik dinler, tarihin dışında bulunmakta ve elçili dinler [religions prophétiques], Tarihi, Tanrı'nın faaliyetine bağlamaktadırlar. Söderblom, inanan araştırmacının, dinlerde ilahî bir hakikatin yansımaları fark edecek durumda olduğuna inanmaktaydı. Sonuçta o, Dinler Tarihini, eski Tabii Teolojinin yerine koymuş ve böylece onu teolojik bir disiplin yapmıştır.

Yine bu dönem boyunca, Alman bilgin Rudolf Otto (1869-1937), Schleiermacher geleneğinde kalarak, kendi dinî duygu kavramını geliştirmiştir. Otto, dinî a priori teorisini, Troeltsch'den almıştır ama teolojik bir anlamda yeniden düzenlemiştir. Nasıl ki Kant, insanda fitrî olarak var olduğunu düşündüğü iyilik, hakikat, güzellik gibi kategorileri işlediyse, Otto da temel kategori olarak "Kutsal"ı çalışmıştır. Sadece sübjektivitenin saf bir ürünü olmak şöyle dursun Kutsal, dinî duygu ve Kutsal hissinin çeşitlilikleri içerisinde dinlere ve aynı zamanda bu dinlerin ortak dinî zeminlerine geçiş sağlayan objektif bir gerçeklik olarak kendini göstermektedir. "Numineux" dinî tecrübesinde, kutsal, profandan tamamen farklı bir

"bambaşka" olarak algılanmaktadır. Otto'ya göre, dinî tecrübe dolayısıyla ahlakî ya da estetik tecrübeye benzer bir bağımsızlığa sahiptir. Fakat insanda uyandırdığı "mahlûk olma duygusu" ve Kutsal'ın tecrübesiyle ondan ayrılmaktadır.

Bu tür öncüller, tabîî olarak Otto'yu, araştırmacının görevini, dinî fenomenlerin içinde "Kutsal"ı bulmayı hedefleyen kahinvari temel bir faaliyet olarak tarif etmeye sevk etmiştir. Kendisinde de dinî a priori bulunan araştırmacı, sadece dinî tecrübelerin ifadelerine değil, aynı zamanda bu tecrübelerin en derin temeline ulaşmak için, tamamen donatılmış görünmektedir. Din Bilimlerinde Otto tarafından kullanılan "kutsal" kavramı, teolojide "ilahî" kavramına tekabül etmekte ve verilen rasyonel tarife rağmen, büyük ölçüde irrasyonel kalmaktadır.

Aynı bağlamda, neo-romantik ilhamlı bir eser olan *Din Fenomenolojisi* isimli eseri ile daha çok tanınan Hollandalı Gerardus van der Leeuw'un bu eseri üzerinde biraz durmak uygun olur. Leeuw'a göre, dinî bir fenomenin anlaşılması, araştırmacının kendi şahsî tecrübesiyle başlamaktadır. Söderblom misali, van der Leeuw, eski Tabîî Teolojiyi, yeni bir yöntemle değiştirmek istiyordu. Değiş tokuş objesi, Dinler Tarihi değil, Din Fenomenolojisi olacaktı. O dönemde, hâlâ büyük ölçüde Teolojiye bağımlı olan bu yeni yaklaşım, van der Leeuw'a göre vakıaları tespit eden Filolojik ve Tarihi Teoloji ile hakikat meseleleri üzerinde çalışan Sistematik veya Dogmatik Teoloji arasında aracı bir konum işgal etmeliydi.

Van der Leeuw, Fenomenolojiyi, anlam yapılarını ve bağlantılarını kavramaya yönelik bir dal olarak tasavvur etmekteydi. Bir tecrübe olarak din, Van der Leeuw'a göre, bizzat insan ve sonsuz bir güç arasındaki karşılaşma yerini oluşturmaktaydı. Bu vasıfla dinî tecrübe, insan yaşamında uç bir durumu temsil etmekteydi. Onu kavramak için, Psikoloji ve Varoluşçu Felsefeye başvurmakta tereddüt etmemiştir. Söderblom ve Otto'da olduğu gibi Van der Leeuw için de, "din" fenomeni, gerçek ve hakikî bir vahyin yerini almaktadır. Son olarak, Fenomenoloji ve Dinler Tarihi çalışmalarının dışında, Van der Leeuw, antropolojik ve teolojik meselelere ve bazı edebiyat, dinî sanat ve litürji meselelerine de sürekli bir ilgi göstermiştir.

Almanya'da Friedrich Heiler (1892-1967) de, temelde teolojiye dayanan bir din kavramı geliştirmiştir. Ona göre, aşkın gerçeklik ve otantik dinî tecrübenin tek oluşu, bir ve tek hakikat içinde kurulmuş olan bütün dinlerin ve bütün ilahî vahiylerin özdeki birliğine tanıklık etmektedir. Heiler'e göre her dinin görevi, bütün dinlerin temel birliği içinde en saf şeklini gerçekleştirmektir. Bu yüzden Heiler, dinlerin özlerinin kendilerini ancak en yetkin ifadeleri içinde gösterdiklerini söylemektedir. Karl Barth'ın, Tanrı yargısıyla her dinin "ilga" olduğunu savunduğu hâlde, Heiler, dinlerin bir tek ilahî üstünlük içerisindeki "tekâmülü" görüşünü tercih etmekteydi. Konumlarına uygun olarak Heiler ve Otto, daha ziyâde, dinlerin karşılıklı anlayışı lehine uğraşırken, Söderblom daha ziyâde, Hıristiyan ökümenizmini ve diğer dinlere açılmasını teşvik etmiştir.

Önce Almanya'da, daha sonra 1935'te yerleşmiş olduğu ABD'de Joachim Wach (1898-1955) iki savaş arasındaki Din Bilimlerinin metodolojik ve teorik temellerini atmıştır. Wach, kariyerinin başlangıcından itibaren, hermönetik problematiğinin tarihine özel bir dikkat göstermiş ve Din Bilimlerine sağlam bir teorik temel temin etmeye gayret etmiştir. Max Weber'in fikirlerine yakın olan Wach, *Din Sosyolojisi* isimli eserinde, özellikle cemiyet hayatının incelenmesi ve dinlerin sosyal ifadeleriyle genişçe ilgilenmiştir. Wach'da olduğu kadar, zikredilmiş olan diğer müelliflerde de dinî tecrübe, baskın bir yer işgal etmektedir. Fakat Wach'a göre bu dinî tecrübe teorik ve metodolojik tercihlerden ibaret olduğu hâlde, diğerlerine göre, öncüller teolojik düzeydedir.

Buraya kadar zikredilmiş olan araştırmacıların çoğunluğu, Protestan teolojik formasyonlarını, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce tamamlamışlardır. Savaş, Avrupa'da, hâlâ inanç ve idealizm taşıyan pozitif din tasavvurlarını ciddi bir şekilde sarsarak, sosyal, kültürel ve ideolojik yapıların derin bir değişimini doğurmuştur. İsviçre ve Almanya'da, Protestan diyalektik ideoloji, tenkitçi bir din tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşım, yürürlükte olan din tasavvurları üzerine, kiliseler dışındaki pozitivist ya da Marksist din tenkidi kadar güçlü bir tesir bırakmıştır. Karl Barth (1886-1968), Friedrich Gogarten (1887-1967), Eduard Thurneysen (1888-1974) ve Emil Brunner (1888-1966), iki savaş arası, genel olarak dinin ve özel olarak tecrubî Hristiyanlığın acımasız tenkitçileri olarak tarihe geçmişlerdir.

Bu teolojik düşünce, Hristiyanlık kadar diğer dinlerin tümünü de ortadan kaldıracığı zannedilen İsa'daki Tanrı Kelamının tecellisinden olduğunu iddia etmekteydi. Bu ekolün ana tezlerinden üç tanesi, Din Bilimlerinin statüsünü gözle görülür bir biçimde etkilemiştir: Tabiî Teolojinin gayri meşruluğunun ilanı, insanın İsa'da tecellî eden Tanrı ile ilişkisi dışında düşünüldüğü bir genel antropolojinin reddi, ve nihâyet bazen inançsızlığa kadar varan gerçek "vahyin" yerine geçmiş olarak dinlerin tasavvur edilmesi. Yukarıda zikredilmiş olan dinin pozitif değerlendirilmesinin savunucuları, bu tezleri, yalnızca Din Bilimlerine bir saldırı olarak değil, aynı zamanda bizzat kendi teolojik öncüllerine vurulmuş bir darbe olarak değerlendirmişlerdir. Bunu takiben, tartışma maalesef teolojik delillerle desteklenen epistemolojik meseleler etrafında dönüp durmuştur.

Beklenenin tersine, Din Bilimlerini, Teoloji ile olan ilişkilerini kesin olarak koparmaya sevkeden atılım, yine de bu Teolojiden gelmiştir. Liberal Teolojiyle beraber dinî olana "pozitif bir yaklaşımı paylaştıktan sonra, Din Bilimleri teolojik varsayımlardan kurtularak kendi araştırma yolunu takip etmiştir. İç gelişmesi ve Teolojiden kurtulmasıyla Din Bilimleri, araştırma alanında olduğu kadar kurumsal organizasyon alanında da bağımsızlığını iddia edecek neden bulmuştur. Nazi dönemi, bir dinin menfi ya da müspet etkisinin mutlaka dinî muhtevasına bağlı olmadığını şiddetli bir biçimde göstererek, dinî olanın pozitif değerlendirilmesiyle eleştirel değerlendirilmesi arasındaki alternatifte bütün doğruluğunu kaybettirmiştir.

Katolik cephede, durum farklıydı. Orada, Din Bilimleri ve Felsefe beraberce Teolojinin tecrubî ve rasyonel temelini oluşturmaktaydı. Max Scheler² (1874-

1928), *Dinin Felsefî Fenomenolojisi* adlı eserinde dinî fiilleri insan vicdanını oluşturan bir unsur hâline getirmekte, kutsalın değişmez ve ebedî değerlerini bütün diğerlerinin üzerine koymaktadır; her mahlûku, sembolik bir ilişki vasıtasıyla yaratıcısına irca etmektedir. Böylece insan, Kilisenin pozitif dininde doğrudan, "tabîî" dinde dolaylı olarak, bir vahiy ya da felsefî akıl vasıtasıyla Tanrı'ya ulaşabilmektedir. Katolik teolojide, Tabîî Teoloji ve *analogia entis* doktrini, dine ve tarihî dinlere, önceden tespit edilmiş bir yer vermektedir. Protestanlığın durumunda olduğu gibi, Din Bilimlerinin tedricî bağımsızlığı, kaçınılmaz olarak resmî doktrini tekzip eden keşiflere sevk etmiştir. Böylece araştırmaların herhangi bir kuşatıcı teolojik ya da ideolojik sistemin haricinde devam edeceği aşikâr hâle gelmiştir³.

4- Bilim Dalının Fransa'daki Tarihi⁴

Almanca konuşulan ülkelerde, Din Bilimlerinin gelişmesi ve kurumsallaşmasına etki eden genelde Protestan Teoloji olmuştur. Fransa'da, İkinci Cumhuriyet döneminde kurumların laikleştirilmesine başlanmasından dolayı, bu bilim dalının özgürleşmesi, daha ziyâde Katolik Kilise'nin aleyhine gerçekleşmiştir.

Aydınlanma Çağının, dini, aklın emirlerine sunmasına ve İhtilalin, dinî kurumları değişikliğe uğratmasına rağmen, romantik hareket, Din Bilimlerindeki Fransız araştırmasına yeni bir nefes sunuyor gibi gözükmekteydi. O dönemde, Fransızlar ve Almanlar aynı bilimsel ilgileri paylaşıyordu ve birincilerin ikincilerden bazı tezleri aldıkları az görülmüyordu. Romantizm, sıkça orijinal "vahiyler" olarak telâkki edilen, mitler, semboller ve dilin incelenmesi için önemli bir kaynak oluşturmaktaydı. Bu ortam, bilgin Benjamin Constant'a⁵ (1767-1830), dinlerin, tarihî ve dinî duygunun ifadeleriyle ilgili kapsayıcı çalışmalar üretme imkânı vermiştir. Alman araştırmalarında olduğu gibi Fransa, aynı zamanda, mitleri, daha ziyade tabîî fenomenler üzerine insanî projeksiyonlar olarak yorumlayan Karşılaştırmalı Mitler Bilimini geliştirmiştir. Romantik hareket, araştırmacıları fenomenlerin dinî veçheleriyle ilgilenmeye itmisse de, Auguste Comte (1798-1857)'un pozitif felsefesinden ilham alan Tarih, Filoloji ve Sosyoloji, dini, bir pozitif vakıalar bütünü olarak incelemiştir.

Yine, bu romantik dönemde Avrupa'da, "Doğulu" diye ifade edilen cemiyyet ve kültürlerle karşı yeni bir ilgi uyanmıştır. Gerçekten, Karşılaştırmalı Dil ve Din Bilimlerinin menşesinde oryantalizm bulunmaktaydı. Sıkıca bir birine bağlı olan bu iki bilim dalı o dönemde önemli bir gelişme yaşamıştır.

Filolojiye, özellikle de Karşılaştırmalı Filolojiye gösterilen dikkat, Doğulu dinlerin ve aynı zamanda Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal metinlerinin de yeni bir açıdan tekrar okunmasına oldukça katkıda bulunmuştur. Geleneksel dinî okumalar, metinlerin muhtevalarının özümsemesi ve hıfzını hedeflerken, Filoloji, onların dilsel ifadelerini, teşekkülünü ve tarihini tahlil ederek, bunların kutsallığını gidermekteydi. Aşırı uca itilince, bu yaklaşım, bazı araştırmacıları, metinlerin manevî amaçlarına hiçbir ilgi göstermemeye ve sadece onların filolojik pozitifliği

üzerine yoğunlaşmaya sevk etmiştir. Eugène Burnouf (1801-1852), Hint-Avrupaî dinler alanında ve Ernest Renan (1823-1892) Samî dilleri ve Eski Hıristiyanlık Tarihi alanında uzmanlaşmışlardır. Bunlar, dinî metinleri, kaynaklandıkları dinlerin tarihî seyrini yeniden ortaya koymak için dakik bir incelemeye tabi tutmuşlardır.

Araştırmanın ilerlemesi akabinde, Din Bilimlerinin artık filolojik bir bilim dalı olarak değerlendirilemeyeceği aşikâr hâle gelmiştir. Gerçekten metinlerin ötesinde tarihî gerçeklik, Hint-Avrupaî ve Samî dinlerin ötesinde daha da eski olan başka dinler uzanmaktaydı. Metinler tarafından sunulan bilgiler açıkça yetersiz kalmaktaydı. Bu da tarih, arkeoloji ve folklorik yaşam kalıntılarına müracaatı gerekli kılmaktaydı. Metinlerle sınırlı tabiatı itibarıyla Filoloji, tarihî gerçeklik için bu yeni ilgi karşısında eli kolu gittikçe daha çok bağlanmaktaydı. Sonuçta, tarihî perspektif galip gelerek yeni Din Bilimlerinin ana temeli hâline gelmiştir.

Az bir zaman sonra, mevcut toplumsal gerçekliğin, dolayısıyla da yaşayan toplumların incelenmesiyle herkesin ulaşabileceği sosyal gerçekliğin, zengin bir bilgiler yelpazesi sunduğu fark edilmiştir. Anglo-Sakson antropolojiye tepki olarak Emile Durkheim (1853-1917) tarafından, Marcel Mauss (1873-1950), Henri Hubert (1872-1927) ve Marcel Granet (1884-1940) gibilerin iştirak ettiği bir sosyolojik ekol kurulmuştur. Bu ekol için din, temelde sosyal ilişkiler ve kurumlar bakımından tahlil edilmekteydi. Saf Filoloji ve olgusal tarihten çok uzak olan bu yaklaşım, aynı zamanda dini, manevî ya da aşkın bir gerçeklik hâline getirmekten kaçınılmaktaydı. Durkheim için, dinî vakıaları diğer sosyal fenomenlerle ilişkili olarak incelemek en uygun hareket tarzını oluşturmaktaydı. Bizzat kendisi özellikle aralarında dinî tavırların da bulunduğu sosyal tavırların düzenleyici fonksiyonunu açığa çıkarmaktaydı. Ancak, birçok Etnografya alan incelemelerinin öncüsü olan Arnold van Gennep'in⁶ (1873-1953) vurguladığı gibi Durkheim ekolü, ideolojik varsayımlar hakkında, tenkide geniş ölçüde neden olmaktadır. Bu dönem esnasında, sosyolojik araştırmalar, Fransa'da giderek artan bir ilgi uyandırmış ve böylece tarih çalışmalarını sosyolojik bakımdan zenginleştirmiştir. Bu müşterek çalışmasından meselâ, bir "zihniyetler tarihi" (Yıllıklar Ekolü) doğmuştur.

Fransa'da Din Bilimleri araştırma ve eğitim alanındaki kurumsallaşma, İsveçre ve Hollanda'da kurulan ilk Dinler Tarihi kürsülerinin kurulmasından az sonra gerçekleşmiştir. Henüz 1870'te, Renan gibi, Emile Burnouf da Hıristiyanlığa eleştirel bir yaklaşımı savunmakta ve Katolik Kilisesi'nin Fransız toplumundaki baskın konumuna karşı çıkmaktaydı⁷. Bilimsel ve Liberal Protestan çevrelerde bu bakış açısı oldukça desteklenmiş ve aynı sene Cumhuriyet, İmparatorluğun yerine geçince ve 1876'da laik sol seçimleri kazanınca, daha da kuvvet kazanmıştır. 1880'de, ülkenin ilk Dinler Tarihi kürsüsü, Collège de France'da doğmuştur⁸. Az bir süre sonra Devlet desteğinden mahrum kalan beş Teoloji fakültesi kapanmıştır. 1885'de École Pratique des Hautes Études (1868'de kurulan Yüksek İncelemeler Uygulamalı Okulu), çalkantılı siyasî çarpışmalarla birlikte "Dinî Bilimler Bölümü" (Section des Sciences Religieuses) isminde bir beşinci bölüm açılmıştır. İlk ders 30 Ocak 1886 tarihinde verilmiştir⁹. Bu bölümün finansmanı üniversitelerdeki Katolik Teo-

loji Fakültelerinin iptali (Sorbonne kendininkini 1885'te kaybetmiştir) neticesinde elde edilen birçok ödenek sayesinde mümkün olmuştur. Bütçeleri yüksek öğrenimde taksim etmesiyle, Fransız Devleti'nin hızlıca Katolik Teolojisini, Hıristiyanlığı herhangi başka bir din gibi sorgulayan ve öğreten bir Din Bilimleriyle değiştirmiştir demekle mübalağa edilmez.

Orada burada, bir Teoloji Fakültesi bünyesinde bir Din Bilimleri kürsüsünün doğduğu Almanya'nın aksine, Fransa'da Din Bilimlerinin kurumsallaşması, fakültelerin haricinde ve kilise karşıtı ağır bir polemik zemininde, kamu alanında gerçekleşmiştir. Bu durum 1905'te Kilise ve Devlet'in ayrılmasıyla istikrara kavuşmuştur. Dolayısıyla Fransa'da, Din Bilimleri gelişmesini sadece bilimsel motivasyonlar ve liberal teolojik tasavvurlara değil, açıkça Kilise karşıtı niyetlere de borçludur. Gerçekten, yeni bilim dalı, bilimin, terakkînin ve hürriyetin cumhuriyetçi yandaşlarının uzlaşmaz Katolisizm, siyasî muhafazakarlık ve entelektüel karamsarlık diye tavsif ettikleri şeylere karşı çetin bir siyasî kavganın hedefini oluşturmaktaydı. Bu kesintisiz çatışma, entelektüelleri, eğitimi ve Fransız medenî hayatını derinden etkilemiştir. Bir kaç özel kurum dışında, Din Bilimleri Fransa'da, başka ülkelerde gerçekleşmiş olanın aksine, gelişmesini teoloji fakültelerinin haricinde sağlamıştır.

Laikleştirici bir ideolojinin baskınlığı karşısında, bazı araştırmacılar dinlerin manevî yönleri üzerine yoğunlaşmayı tercih etmişler veya bunları iyice manevileştirilmiş inceleme konuları hâline getirmişlerdir. Meselâ, Louis Massignon (1887-1962) ve Henry Corbin (1903-1978) İslam mistiğine ve hakikat bilgisine (gnose) "değerler" ve "gerçek" açısından yaklaşmışlardır. Mircea Eliade (1907-1986)'ya göre dinî inançlar ve tanrılar son derece manevî mahiyettedirler ve bu vasıfla hiç bir şekilde dinî olmayan durumlara indirgenemezler. Bu birkaç örnek, laikleştirici yaklaşımlara paralel olarak, Fransız Din Bilimlerinin aynı zamanda maneviyatçı akımlara da uğradığına işaret etmeye kâfidir.

École Pratique des Hautes Études'ün [Yüksek İncelemeler Uygulamalı Okulu'nun] 5. Bölümünde verilen Dinler Tarihi, kısa bir sürede, temelde Filoloji, Tarih ve metin incelemelerine yönelmiş olan ve çok genel teori ya da fazla cesur hipotezlere karşı, güçlü bir tereddüt gösteren uzmanlaşmış bir bilim dalına dönüşmüştür. Bazen bu durum, herhangi bir sentez girişimini yok ediyordu. Daha sonra bu 5. Bölüm, önceden var olan filologlar ve tarihçiler ekibini tamamlamak için gelen sosyologların ve antropologların hizmetlerinden yararlanmıştı. Ancak yakın bir dönemde, özellikle (CNRS) Bilimsel Araştırmalar Millî Merkezi çerçevesinde, Din Bilimleri araştırma ekipleri oluşturulmuş ve bilim dalları arasında kolokyumlar düzenlenmiştir.

Sosyoloji Ekolü, Durkheimci olduğunu iddia ederek Filoloji ve Tarihin yaklaşımlarından çok farklı bir yaklaşım teklif etmekteydi. Dinî vakıaların ve temsillerin eşit önemde başka birçoklarına sıkça bağlı sosyal vakıalar olduğunu telakkî ederek, Sosyoloji Ekolü özellikle, bu vakıaların arkasında gözlenebilecek sosyal kanunlar, açıkça görünemeyen yapılar ve gizli menfaatler üzerinde durmaktaydı.

Gizli veya kapalı yapıların sentetik araştırılması, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hız kazanmıştır. Bir taraftan Georges Dumezil'in (1898-1986) Hint-Avrupaî medeniyetleri ve dinleri üzerindeki detaylı araştırmaları, mitolojik temsilleri, insan tavırlarını ve sosyal hayatın şekillerini, yine muhayyel, entelektüel ve sosyal makamları birleştiren yapıların benzerliğini aydınlığa kavuşturmuştur. Lévi-Strauss, kendi cephesinde, kendisinin de saf bir fantezi olarak telakkî etmeyi reddettiği mitik düşüncenin mantığını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Böylece, cemiyetlerin ve kültürlerin, iletişim ve alış-verişlerle akrabalık bağları, ekonomik hayata, dil ya da mitoloji kadar farklı bir sürü ilişkiyi zenginleştiren ikili dengeli sistemler hâlinde bir araya gelen genel bir teoriye ulaşmıştır. "Yapısal" denen bu çok formel yaklaşım, dinî vakıaları diğerlerinden ayırt etmemektedir.

Fransız sosyolojik ve yapısalcı ekollerinin çalışmaları, o zamana kadar çok yaygın olan üç düşüncenin kesin olarak terk edilmesine sevk etmiştir: Bütün dinî tecrübelerle müşterek olan basit ve evrensel bir çekirdek fikri, farklı dinî şekillere temel görevi yapan bir tanrısalın tecrübesi fikri ve nihâyet dinî vakıaların ve dinlerin bütün geçerli incelenmesine has bir Batı kaynaklı ya da Hristiyan model fikri. Bu önemli teorik ve metodolojik gelişmeyi müteakip, inceleme objesinin bizzat kendisi de yeniden değerlendirilmeliydi. Müsteşrikler için "şark" kavramı misali, "din" kavramı, artık spesifik bir gerçeklik olarak değil, araştırmacı tarafından oluşturulan bir araştırma konusu olarak düşünölmeye başlanmıştır.

Sosyoloji ve yapısalcılığın genellemeci yaklaşımları kendi bünyelerinde somut vakıaların özel yönlerini ihmal eden ve ideolojik sapmalara çok kolayca mâruz kalan çok aceleci teorilere muhalif, hareketler uyandırmada geri kalmamışlardır. Kurumsal planda, "Dinler Sosyolojisi Arşivleri"ni¹⁰ (Sosyolojik İncelemeler Merkezi çerçevesinde 1954'te kurulan) Dinler Sosyolojisi grubuna borçluyuz. Bu çalışma grubu, sosyologlar, antropologlar, psikologlar ve dinlerin Sosyal Bilimlerinden başka uzman kişiler toplayarak geniş bir boyuta ulaşmıştır.

1963'te CNRS'in katkısıyla Paris Katolik Enstitüsünde bir dinî araştırmalar merkezi kurulmuştur. Bir süre sonra dinle ilgisi olan bütün yayınların sayımını yapan "Le Bulletin Signalétique"nin¹¹ neşriyatı, burada başlamıştır. Fransa'da Din Bilimleri tarafından uyandırılan ilgi, 70'li yıllarda Kilise karşıtı düşüncenin eski kalesi olan Sorbonne'da bir Karşılaştırmalı Dinler Tarihi kürsüsünün kurulmasıyla da kendini göstermiştir.

DİPNOTLAR

- * **Des dieux qui se rapprochent : introduction systématique à la science des religions**, Genève, Labor et Fides, 1993 isimli eserin 26-42 sayfaları arasındaki bölümün Fransızcadan tercümesi.
- ** Profesör Jacques Waardenburg 15 Mart 1930'da Hollanda'nın Haarlem şehrinde dünyaya geldi. Hukuk tahsilinden sonra Amsterdam Üniversitesi'nde İlahiyat tahsili yaptı ve 1952'de İlahiyat lisans mezunu oldu. 1952'de Profesör C.J. Bleeker'in danışmanlığında Fenomenoloji ve Dinler Tarihi alanlarında master eğitimini tamamladı. Daha sonra Leiden Üniversitesi'nde, La Haye Institute of Sociale Studies'de ve Paris École Nationale des Langues Vivantes (Yaşayan Diller Millî Okulu)'ta Arap Dili ve İslâmî İncelemeler alanında ihtisas yaptı. Birçok Arap ülkesini ziyaret ettikten sonra Paris'te Louis Massignon'un danışmanlığında araştırmalar yaptı. 1961'de Amsterdam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde *L'İslam dans le miroir de l'Occident* (Batı'nın Aynasındaki İslam) konulu doktora tezini savundu ve bu çalışmayı 1963 senesinde yayınladı. Daha sonra, Montréal McGill Üniversitesi Institute of Islamic Studies (İslâmî İncelemeler Enstitüsü)'de, Paris CNRS (Bilimsel Araştırmalar Millî Merkezi)'te araştırmalarına devam etti ve bu merkez hesabına Arap ülkelerindeki üniversiteler hakkında bir araştırma gerçekleştirdi (1963-1964). 1964-1968 yılları arasında Los Angeles California Üniversitesi'nde okutman, daha sonra Yardımcı Doçent olarak görev yaptı. 1968-1980 arası Utrecht Devlet Üniversitesi'nde Doçent, 1980-1987 yılları arasında da İslam ve Fenomenoloji Profesörü olarak görev yaptı. 1987 yılında Lozan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Din Bilimleri Profesörü olarak tayin edildi. Muhtelif dillerde birçok eser ve iki yüze yakın makalesi yayınladı. 20 Haziran 1995'te 'İslam ve Hıristiyanlık, Bir Diyalogun Meçhulleri' isimli veda dersini verdikten sonra yaş haddinden dolayı emekliliğe ayrılmıştır. Profesör Jacques Waardenburg şu an hayatını İsviçre'nin Lozan şehrinde, Alp Dağları'nın eteğinde sürdürmektedir. Profesör Jacques Waardenburg'un en önemli eserleri şunlardır : **Les universités dans le monde arabe actuelle. Documentation et essai d'interprétation** (Günümüz Arap Dünyasındaki Üniversiteler. Dokümantasyon ve Yorumlama Denemesi). c. 1 : Metin; c. 2 : İstatistikler, Paris-La Haye : Mouton, 1966; **L' Islam dans le miroir de l' Occident** (Batı'nın Aynasındaki İslam), 3. bsk. Paris-La Haye, Mouton, 1970; **Classical Approaches to the Study of Religion : Aims, Methods and Theories of Research** (Dinin İncelenmesine Klasik Yaklaşımlar : Araştırma Amaçları, Metotları ve Teorileri), 2 c. ; c. 1 : Introduction and Anthology, The Hague : Mouton, 1973 ve 1974; 2. bsk., Berlin : Walter de Gruyter, 1999; c. 2 : Bibliography, The Hague : Mouton, 1973 ve 1974; **Reflections on the Study of Religion ; Including an essay on the work of Gerardus van der Leeuw** (Din İncelenmesi Üzerine Düşünceler : Gerardus van der Leeuw'un Çalışması Üzerine Bir Deneme Dahildir). The Hague-Paris-New York : Mouton. 1978; **L'enseignement dans le monde arabe** (Arap Dünyasında Eğitim), Louvain-La-Neuve : C.E.R.M.A.C. (Centre d'Études et de Recherche sur le Monde Arabe Contemporain), 1983; **Religionen und Religion : systematische Einführung in die Religionswissenschaft** (Din ve Dinler : Din Bilimlerine Sistemik Giriş); Berlin-New York : W. de Gruyter, 1986; Fransızcası : **Des dieux qui se rapprochent : introduction systématique à la science des religions** (Birbirlerine Yaklaşan Tanrılar : Din Bilimlerine Sistemik Giriş), Genève : Labor et Fides, 1993; **L'islam : une religion**.

Suivi d'un débat : Quels types d'approches requiert le phénomène religieux ? (Pierre Gisel ile birlikte), Genève : Labor et Fides, 1989; **Islamisch-christliche Beziehungen : Geschichtliche Streifzüge** (İslam-Hıristiyan Münasebetlerinin Tarihi Seyri). Würzburg : Echter Verlag & Altenberge : Oros Verlag, 1992; **Perspectiven der Religionswissenschaft** (Din Bilimleri Perspektifleri). Würzburg : Echter Verlag & Altenberge: Oros Verlag, 1993; **Profiles and International Developments in the Scholarly Study of Religion** (Dinin Bilimsel İncelenmesinde Profiller ve Uluslararası Gelişmeler), Bern : Swiss Science Council, 1995; **İslam et occident face à face. Regards de l'histoire des religions** (İslam ve Batı Karşı Karşıya. Dinler Tarihinin Bakış Açısı), Genève : Labor et Fides, 1998; **İslam et sciences des religions. Huit leçons au Collège de France** (İslam ve Din Bilimleri : Collège de France'da Sekiz Ders), Diffusion Les Belles Lettres : Paris, 1998; **Muslim Perceptions of Other Religions : A Historical Survey**, (ed.), New York-Oxford : Oxford Univ. Press, 1999. (terc.)

*** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Araştırma Görevlisi. E-mail : adibelli@erciyes.edu.tr

**** Fransızca, *La science des religions*, Almanca *Religionswissenschaft* şeklinde kullanılan bu tabirin tam tercümesi *Dinler Bilimi* olacaktı. Fakat ülkemizde yerleşmiş bir istilah olduğu için bu tabiri, *Din Bilimleri* olarak tercüme etmeyi uygun gördük (terc.)

¹ Din Bilimleri tarihi için Bkz.: M. Meslin "L'histoire des religions" in H.C. Puech, **Histoire des religions, Encyclopédie de la Pléiade**, Paris, Gallimard, 1976, , c. III, s. 1279-1328. E.J. Sharpe, **Comparative Religion. A History**, 2. Baskı, Londra, Duckworth, 1986. Bkz. **Method and Theory in the Study of Religion**, c. I, no 1, Toronto, 1989. J. De Vries, **Perspectives in the History of Religions**, Berkley, University of California Press, 1977. J. Waardenburg, **Classical Approaches to the Study of Religion**, 2 cilt La Haye-Paris, Mouton, c. I : **Introduction and Anthology**, Özellikle bkz. s. 7-82; c. II: **Bibliography**, 1973-1974; J. Goulet, **Construire une science de la religion**, Montreal, Fides, 1987 ile karşılaştırınız. F. Whaling, **Contemporary Approaches to the Study of Religion**, 2 cilt, Berlin, Mouton, c. I : **The Humanities**. c. II : **The Social Sciences** 1983-1984.

² M. Dupuy, **La philosophie de Max Scheler. Son Evolution et son unité & La philosophie de la religion chez Max Scheler**, Paris, PUF, 1959.

³ C.J. Bleeker, "Comparing the religio-historical and the theological method". **Numen** 18 (1971). s. 9-29.

⁴ M. Despland, **La tradition française en science des religieuses Pages d'histoire**. (Les cahiers de recherche en sciences de la religion, 10), Québec, Université Laval, 1991. H.C. Puech & P. Vignaux, "La science humaines des religions" (1937), in H. Desroche & J. Seguy, **Introduction aux sciences humaines des religions**, Paris, Cujas, 1970, s. 9-35. E. Poulat, "Le développement institutionnel des sciences religieuses en France". **A.g.e.**, s. 79-98. B. Pulman, "Aux origines de la science des religions. Lorsque le savoir Prend la chaise", **Confrontation** no 14, Paris, Aubier, 1985. J.P. Vernant, **Religions, histoires, raisons**, Paris, Maspero, 1979.

⁵ P. Deguise, **Benjamin Constant meconnu. Le Livre de la religion avec des documents**, Genève, Droz, 1966.

⁶ K. Van Gennep, **Bibliographie des oeuvres d'Arnold van Gennep**, Paris, Picard, 1964. Arnold van Gennep hakkında b.k.z: N. Belmont, **Arnold van Gennep, le créateur de l'éthnographie française**, Paris, Payot, 1974.

⁷ E.L. Bumouf, **La science des religions**, Paris, Maisonneuve, 1870.

- ⁸ College de France'da Dinler Tarihi kürsüsü 10 Ocak 1880 yılında kurulmuştur. Sırasıyla Albert Reville (1880), Jean Reville (1907), Alfred Loisy (1909) Jean Baruzi (1933), H.-Ch. Puech (1952) görev yapmıştır. Bu sonuncunun emekli olmasından sonra 1972 yılında bu kürsü kaldırılmıştır.
- ⁹ **Cent ans de sciences religieuses en France a L' École Pratique des Hautes Etudes.** Paris, Cerf, 1987. Problèmes et méthodes d'histoire des religions. École Pratique des Hautes Etudes'ün Dinî Bilimler Bölümü tarafından neşredilen derlemeler, Paris, Puf, 1968.
- ¹⁰ **Les Archives de Sociologie des Religions** 1956 yılında neşredilmeye başlanmıştır. 1971 yılında ismi **Archives des sciences sociales des religions** olmuştur.
- ¹¹ **Le Bulletin Signalétique** 527. Histoire et science des religions, üç aylık neşriyattır, 1964'ten bu yana Paris'teki Bilimsel Araştırmalar Millî Merkezi tarafından neşredilmektedir.